

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-10-74-115>

УДК 371.132

Кошелева Н.Г.

Горлівський інститут іноземних мов
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ І СТРУКТУРИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ВИКЛАДАЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ

Анотація. Статтю присвячено актуальній проблемі вдосконалення підготовки майбутніх викладачів української мови та літератури у закладах вищої освіти. За результатами аналізу наукових досліджень у галузі компетентнісного підходу з'ясовано високу значущість формування психологічної компетентності майбутніх вчителів-філологів. Систематизовано позиції науковців щодо визначення сутності психологічної компетентності та запропоновано власне формулювання її змісту. Досліджено стан розробленості питання щодо складників психологічної компетентності вчителя в науково-педагогічній літературі та подано її узагальнену структуру. Обґрунтовано, що змістове наповнення складників психологічної компетентності залежить від специфіки педагогічної діяльності вчителів-предметників, та визначено змістовно-структурні характеристики психологічної компетентності майбутніх викладачів української мови та літератури.

Ключові слова: майбутні викладачі української мови та літератури, майбутні вчителі-філологи, професійна педагогічна компетентність, психологічна компетентність, заклади вищої освіти.

Kosheleva Natalia

Horlivka Institute for Foreign Languages
HSEE «Donbass State Pedagogical University»

DETERMINING THE CONTENT AND STRUCTURE OF PSYCHOLOGICAL COMPETENCE OF FUTURE UKRAINIAN LANGUAGE AND LITERATURE TEACHERS

Summary. The article is devoted to the relevant problem of improving the training of future Ukrainian language and literature teachers in higher education institutions. Modern social order requirements determine the formation of professional competence of future philologist teachers in the process of their training. The article analyzes scientific approaches to defining professional pedagogical competence. It is established that it has a complex nature and a multicomponent structure. According to the scientific research analysis results, it was determined that psychological competence holds an important place in the professional pedagogical competence of future Ukrainian language and literature teachers. It is a system of teacher's psychological knowledge, skills and mental qualities, which ensures the successful implementation of the pedagogical activity tasks. The article systematizes and generalizes various scientific positions on determining the essence of psychological competence. The author's formulation of the concept of teacher's psychological competence is proposed. It is established that it is a component of teacher's personality, is formed on the basis of theoretical and practical psychological knowledge and skills and provides the ability to successfully solve professional activity problems. The author also analyzed the scientific educational literature on the teacher's psychological competence components. A wide variety of scientific positions on this topic has been established. The generalized structure of the teacher's psychological competence is determined, which contains motivational, cognitive, practical, personal and autopsychological components. The work notes that the specific content of the teacher's psychological competence components depends on the specifics of the subjects that he teaches. The author developed and presented her own version of the content of the psychological competence structural components of future Ukrainian language and literature teachers.

Keywords: future Ukrainian language and literature teachers, future philologist teachers, professional pedagogical competence, psychological competence, higher education institutions.

Постановка проблеми. Актуальність обраної теми обумовлена високим рівнем суспільних вимог до рівня компетентності сучасних викладачів-філологів. У Законі України «Про вищу освіту» компетентність визначається як «динамічна комбінація знань, вмінь і практичних навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, яка визначає здатність особи успішно здійснювати професійну та подальшу навчальну діяльність і є результатом навчання на певному рівні вищої освіти» [1]. На компетентнісному підході ґрунтується також Закон України «Про освіту», в якому зазначено, зокрема, що «метою вищої освіти є здобуття особою високого рівня наукових та/або творчих мистецьких, професійних і загальних компетентностей, необхідних для діяльності за певною спеціальністю чи в певній галузі знань» [2]. Реформування вітчизняної системи освіти, ви-

моги щодо її гуманізації та інноватизації зумовлюють високу значущість формування всіх складових професійної компетентності майбутніх викладачів української мови і літератури, серед яких важливе місце посідає психологічна компетентність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання змісту, структури, особливостей формування професійної компетентності фахівців, зокрема і вчителів розглянуто у працях А. Маркової, І. Зимньої, І. Коновальчука, Н. Кузьміної, С. Максимюка, О. Овчарук, О. Пометун, Л. Штефан та ін. Усі дослідники виокремлюють в якості однієї з найважливіших її складових психологічну компетентність, оскільки професія вчителя належить до типу «людина-людина», що передбачає постійне міжособистісне спілкування. Значна кількість дослідників приділяють увагу вивченню питання психологічної компетентності вчителя (О. Алферов, І. Демідова, В. Дружинін, В. Кан-

Калик, Ю. Кулюткін, А. Орлов, Л. Регуш, Г. Сухобська, Н. Яковлева та ін.). Результати аналізу дозволяють зробити узагальнення, що зазначений феномен становить систему психологічних знань, умінь та психічних властивостей вчителя, який забезпечує успішну реалізацію завдань педагогічної діяльності. С. Ермоленко, О. Колодич, С. Корнієнко, М. Пентилюк, О. Семенов, Л. Скуратівський, В. Сидоренко, І. Халимон та інші науковці присвятили свої дослідження вивченню різних складових професійної педагогічної компетентності вчителів української мови та літератури. О. Семенов, зокрема, пропонує визначати її як «сформовану систему професійних знань і вмінь, філологічних і педагогічних здібностей, ціннісних орієнтацій, стилю спілкування, необхідних для якісного виконання педагогічної діяльності» [9, с. 62].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на значну кількість напрацьовань у галузі професійної педагогічної компетентності майбутніх викладачів-філологів, основна увага дослідників приділена питанням формування їхньої мовно-літературної, мовленнєвої, лінгвістичної, комунікативної, дискурсивної, методичної компетентностей тощо. Отже, проблема формування психологічної компетентності вчителів української мови та літератури залишається ще не до кінця дослідженою, що обумовило вибір теми роботи.

Мета статті – визначення змістовно-структурних характеристик психологічної компетентності майбутніх викладачів української мови та літератури.

Виклад основного матеріалу. Як було зазначено вище, поняття психологічної компетентності є предметом вивчення багатьох дослідників. У роботі [4, с. 133] систематизовано зміст визначень даного явища, зроблених вітчизняними дослідниками:

– психологічна компетентність – це здатність особистості ефективно застосовувати структуровану систему знань для побудови та налагодження процесу особистісної, соціальної й професійної взаємодії (О. Цільмак);

– це здатність індивіда взаємодіяти з людьми в системі міжособистісних відносин, яка містить уміння орієнтуватися в соціальних ситуаціях, визначати особистісні особливості й емоційний стан інших людей, обирати адекватні способи спілкування (Т. Єрмаков);

– це сукупність комунікативних, перцептивних та інтерактивних знань, які дають змогу індивіду орієнтуватись у соціальних ситуаціях, міжособистісних відносинах, приймати правильні рішення (Л. Орбан-Лембрик);

– психологічна компетентність особистості може бути визначена через успішність, конструктивність її діяльності на основі ефективного застосування психологічних знань і вмінь для розв'язання завдань чи проблем, що стоять перед нею в системі «людина – людина» (О. Бондарчук);

– це особливий мотиваційний стан – готовність проявляти цілеспрямовану активність на основі отриманих психологічних знань (Є. Вахромов);

– це комплекс характеристик особистості, який включає уявлення про процеси переживання, міжособистісні і групові процеси, особистісну позицію, комунікативні та рефлексивні навички (Д. Андрющенко, І. Логінова).

Узагальнюючи ці та інші позиції, в аналізованій роботі пропонується визначення змісту поняття «психологічна компетентність» з позицій компетентнісного підходу як здатності особистості до самопізнання, самоконтролю, ефективного спілкування і взаємодії з іншими людьми, саморозвитку та самореалізації [4, с. 136].

Психологічна компетентність учителя також є предметом низки психолого-педагогічних досліджень і може бути визначена як:

– інтегрована характеристика рівня професійної підготовленості педагога, яка базується на фундаментальних психолого-педагогічних знаннях і вироблених комунікативних вміннях, що проявляються в єдності з особистісними якостями [5];

– система знань, умінь і навичок, які забезпечують майбутньому фахівцю не тільки загальнопсихологічну підготовленість, а й високий рівень професійної самосвідомості, вміння керувати своїм психічним станом, сукупність психологічних знань і умінь, а також особистісних якостей, які дозволяють ефективно здійснювати педагогічну діяльність [8, с. 163];

– наявність основ знань із загальної, вікової, педагогічної, соціальної психології та психофізіології і досвіду (набутого під час педагогічної практики, власної професійної діяльності та підвищення кваліфікації), необхідних для ефективної педагогічної роботи [6];

– максимально адекватна, пропорційна сукупність професійних, комунікаційних, особистісних якостей вчителя, що дозволяє досягати якісних результатів у процесі навчання та виховання школярів [7].

За результатами аналізу й узагальнення наукових праць психологічну компетентність вчителя пропонуємо визначати як сталу підструктуру професійно-педагогічної свідомості й самосвідомості особистості педагога, яка формується на основі синтезу теоретичних і практичних психологічних знань, умінь, навичок і разом з іншими складовими професійно-педагогічної компетентності забезпечує його здатність успішно вирішувати завдання фахової діяльності.

Позиції науковців щодо складників психологічної компетентності вчителя є різноманітними. Так, наприклад, у роботі [3] систематизовано позиції ряду науковців з цього приводу:

– психолого-педагогічна грамотність (знання, які прийнято називати загально професійними); психолого-педагогічні вміння як здатність учителя використовувати наявні знання в педагогічній діяльності; професійно важливі якості, наявність яких не відокремлюється від самого процесу педагогічної діяльності і які з неї впливають (М. Лук'янова);

– диференційно-психологічна компетентність (знання про особливості засвоєння навчального матеріалу конкретними учнями відповідно до індивідуальних та вікових характеристик); соціально-психологічна компетентність (знання про особливості навчально-пізнавальної та комунікативної діяльності навчальної групи і конкретного учня в ній, про особливості стосунків учителя з класом, про закономірності спілкування); аутопсихологічна компетентність як знання про переваги й недоліки власної діяльності, особливості і характерні якості власної особистості (Н. Кузьміна);

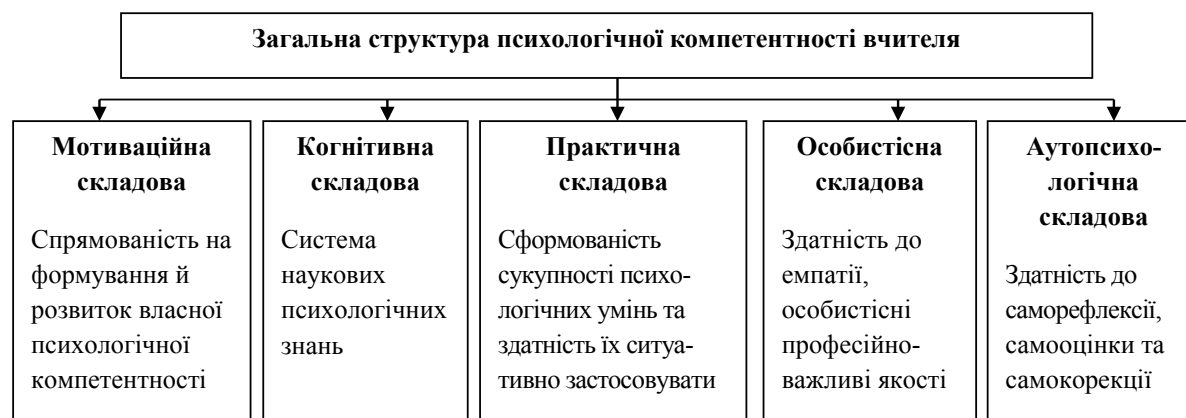

Рис. 1. Загальна структура психологічної компетентності вчителя

Джерело: розроблено автором

– сукупність знань, умінь і навичок з психології; чіткість позиції щодо ролі психології в професійній діяльності вчителя; вміння використовувати психологічні знання в роботі з учнями; вміння бачити за поведінкою дитини стан її душі, рівень розвитку її пізнавальних процесів, емоційної, волевої сфер, рис характеру; здатність орієнтуватися, оцінювати психологічну ситуацію у стосунках з дитиною або колективом дітей та обирати раціональний спосіб спілкування; педагогічно грамотно протягом довгого часу впливати на психіку дитини для її гармонійного розвитку (О. Алферов);

– знання найбільш загальних характеристик особистості, особливостей перебігу психічних процесів, методів психологічного дослідження для вивчення особистості школяра та діагностики його розвитку, закономірностей навчання й виховання, закономірностей та особливостей вікового розвитку школярів, умінь переноси-

ти психологічні знання в реальну педагогічну практику, володіння способами та прийомами психічної саморегуляції (Н. Костилова).

Виходячи з наведених та інших пропозицій, у структурі психологічної компетентності вчителя можна узагальнено виділити наступні складові (рис. 1).

Погодимося із позицією, презентованою в роботі [3], стосовно того, що психологічна компетентність фахівця завжди опосередкована змістом його діяльності і визначається її специфічними цілями й завданнями. Тому конкретний зміст складників психологічної компетентності вчителів різних предметів має бути визначений саме через специфіку їхньої професійно-педагогічної діяльності у межах предметів, що ними викладаються. Наше бачення змістовно-структурних характеристик психологічної компетентності майбутніх викладачів української мови та літератури подано в таблиці 1.

Таблиця 1

Змістовно-структурні характеристики психологічної компетентності майбутніх викладачів української мови та літератури

Складова психологічної компетентності	Зміст складової психологічної компетентності
1	2
мотиваційна	<p>1) мотиви:</p> <ul style="list-style-type: none"> – формування, розширення й удосконалення власних психологічних знань та умінь у галузі загальної, вікової, соціальної, педагогічної, організаційної психології, психолінгвістики, психології особистості, психології спілкування, психології основ мовленнєвої діяльності; – формування психологічної грамотності учнів шляхом психолінгвістичного та літературознавчого аналізу художніх текстів на уроках з української мови та літератури; <p>2) інтереси:</p> <ul style="list-style-type: none"> – до психологічних механізмів процесу засвоєння теоретичних лінгвістичних та літературознавчих понять і формування способів діяльності учнів відповідно до програмних вимог з української мови та літератури; – до внутрішнього світу школяра, його психічних процесів сприйняття, уяви, пам'яті, мовної діяльності, типу мислення, індивідуально-вікових особливостей з метою забезпечення індивідуалізації навчання з української мови та літератури; – до стану психічного здоров'я учнів та можливостей його зміцнення і підтримки засобами художнього слова; <p>3) цілі:</p> <ul style="list-style-type: none"> – проектування й реалізація ефективного процесу навчання з української мови та літератури з урахуванням психологічних закономірностей розвитку учнів; – розробка авторських методик викладання української мови та літератури з оптимальним вибором методів, форм і засобів навчання відповідно до індивідуально-психологічних особливостей учнів; – виховання й розвиток учнів засобами української мови та літератури як цілісних, всебічно розвинених, психологічно грамотних та психічно здорових особистостей; – установлення ефективної і позитивної педагогічної комунікації з учнями, колегами, керівництвом

1	2
когнітивна	<p>знання:</p> <ul style="list-style-type: none"> – про факти, закономірності і механізми психіки, вікові та індивідуальні особливості розвитку людини; – про витоки психологічних явищ і поведінки на різних рівнях розвитку школярів; – про індивідуальні, типологічні та групові психологічні відмінності школярів та їхні джерела; – про психологічні закономірності навчання й виховання, особливості педагогічної діяльності та особистості учителя як організатора навчально-виховного процесу; – про психологічні компоненти спілкування людей, професійний та міжособистісний діалог, соціальне сприйняття, міжособистісні та внутрішньоособистісні конфлікти; – про теоретичні та практичні аспекти збереження і зміцнення психічного здоров'я; – про теоретичні та методологічні основи психофізіології мовленнєвої діяльності; – про основні етапи розвитку мови школярів; – про методи і засоби проведення психолінгвістичного та літературознавчого аналізу художніх текстів; – про особливості психологічного впливу мовних засобів та мовленнєвих структур у різних типах дискурсу на учнів
практична	<p>уміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> – ефективно і творчо реалізовувати визначені вище цілі, мотиви й інтереси під час здійснення педагогічного процесу з української мови та літератури на основі сформованих теоретичних знань, що становлять зміст когнітивної складової, та з урахуванням специфіки конкретних педагогічних завдань і ситуацій; – розробляти й запроваджувати науково обґрунтовані з позицій вікової, педагогічної, психології, психології основ мовленнєвої діяльності, психолінгвістики інноваційні технології навчання на уроках з української мови та літератури; – здійснювати разом з учнями психолінгвістичний та літературознавчий аналіз художніх текстів, базуючись на комплексних знаннях з різних галузей психології, лінгвістики та літературознавства; – спираючись на сукупність психологічних знань, розкривати учням багатство і індивідуальні особливості внутрішнього світу письменників та його відображення у творах, що вивчаються; – формувати вміння учнів здійснювати аналіз соціально-психологічного досвіду та індивідуально-психологічних особливостей персонажів художніх творів й відтворювати його результати під час підготовки до усних і письмових висловлень / творів; – пояснювати учням психологічне підґрунтя поведінки та стосунків персонажів у літературних творах шкільної програми; – установлювати сприятливу, довірчу атмосферу на уроках української мови та літератури під час обговорення психологічних особливостей сприйняття художніх текстів; – формувати в учнів навички самоаналізу, саморефлексії та самокорекції власної поведінки шляхом формування базових психологічних знань у процесі підготовки творів-роздумів
особистісна	<p>здатність до емпатії, співчуття, психологічної рефлексії, розуміння й вирішення психологічних проблем школярів, ефективного педагогічного спілкування з учнями, колегами, адміністрацією, психологічно обґрунтованого вирішення педагогічних завдань і проблем, конструктивного розв'язання конфліктів на основі психологічних знань, щирість та відвертість у спілкуванні з учнями, увага до їхніх вікових та індивідуальних особливостей розвитку, психічних станів</p>
аутопсихологічна	<p>здатність до аналізу власних психологічних процесів, станів та індивідуально-психологічних особливостей, саморефлексії, саморегуляції, реалізації заходів щодо профілактики і збереження власного психічного здоров'я, попередження виникнення синдрому емоційного вигоряння, підвищення власної стресостійкості, попередження і подолання негативного впливу психотравмуючих факторів</p>

Джерело: розроблено автором

Висновки і пропозиції. Отже, формування психологічної компетентності майбутніх викладачів української мови і літератури є важливим завданням педагогічних ЗВО, яке передбачає перегляд традиційних підходів щодо організації психологічної підготовки вчителів-філологів,

підвищення її практико орієнтованої спрямованості. Напрями майбутніх досліджень можуть бути пов'язані з розробкою педагогічних умов формування психологічної компетентності майбутніх викладачів-філологів у процесі навчання в закладах вищої освіти.

Список літератури:

1. Закон України «Про вищу освіту» від 01.07.2014 р. № 1556–VII. URL: <http://vnz.org.ua/zakonodavstvo/111-zakon-ukrayiny-pro-vyschu-osvitu> (дата звернення: 21.10.2019).
2. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 20.10.2019).
3. Андропова Н.В. Психологическая компетентность как компонент профессиональной компетентности учителя. *Вестник Мордовского университета*. 2011. № 2. С. 166–172.
4. Бакаленко О.А. Психологічна компетентність як ключова компетентність сучасного фахівця. *Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. Серія «Теорія культури і філософія науки»*. 2018. Вип. 58. С. 132–138.
5. Казаннікова О.В. Психологічна компетентність педагога. URL: <http://sworld.com.ua/konfer29/1200.pdf> (дата звернення: 19.10.2019).
6. Кочерга О. Розвиток психологічної компетентності вчителя початкової школи. *Рідна школа*. 2013. № 11. С. 52–55.

7. Полицяк Н. Формування психолого-педагогічної компетентності педагогів, які працюють із академічно обдарованими учнями. *Нова педагогічна думка*. 2015. № 3. С. 66–68.
8. Рамзани Е.В. Сутність поняття психологічної компетентності вчителя. *Духовність особистості: методологія, теорія і практика*. 2014. № 2(61). С. 158–165.
9. Семенов О.М. Система професійної підготовки майбутніх учителів української мови і літератури (в умовах педагогічного університету) : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.04. Київ, 2005. 476 с.

References:

1. Zakon Ukrainy «Pro vyshchu osvitu» vid 01.07.2014 p. № 1556–VII. [Law of Ukraine on higher Education of 01.07.2014 № 1556–VII]. Available at: <http://vnz.org.ua/zakonodavstvo/111-zakon-ukrayiny-pro-vyschu-osvitu> (accessed: 21.10.2019).
2. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» vid 05.09.2017 № 2145-VIII [The Law of Ukraine on Education of 05.09.2017 № 2145-VIII]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (accessed: 20.10.2019).
3. Andronova, N.V. (2011). Psihologicheskaya kompetentnost kak komponent professionalnoj kompetentnosti uchitelya [Psychological competence as a component of teacher professional competence]. *Bulletin of the Mordovian University*, no. 2, pp. 166–172.
4. Bakalenko, O.A. (2018). Psykholohichna kompetentnist yak kliuchova kompetentnist suchasnoho fakhivtsia [Psychological Competence as the key Competence of the modern Specialist]. *Visnyk of V.N. Karazin National University. Series «Theory of Culture and Philosophy of Science»*, vol. 58, pp. 132–138.
5. Kazannikova, O.V. (2012). Psykholohichna kompetentnist pedahoha [Psychological competence of the teacher]. Available at: <http://sworld.com.ua/konfer29/1200.pdf> (accessed: 19.10.2019).
6. Kocherha, O. (2013). Rozvytok psykholohichnoi kompetentnosti vchytelia pochatkovoї shkoly [The development of psychological competence of a teacher of primary school]. *Home school*, no. 11, pp. 52–55.
7. Polytsiak, N. (2015). Formuvannya psykholoho-pedahohichnoi kompetentnosti pedahohiv, yaki pratsiuiut iz akademichno obdarovanymy uchniamy [Formation of psychological and pedagogical competence of teachers working with academically gifted students]. *New pedagogical thought*, no. 3, pp. 66–68.
8. Ramzani, E.V. (2014). Sutnist poniattia psykholohichnoi kompetentnosti vchytelia [The Essence of psychological Competence of a Teacher]. *Spirituality of a Personality: Methodology, Theory and Practice*, no. 2(61), pp. 158–165.
9. Semenov, O.M. (2005). *Systema profesiinoї pidhotovky maibutnikh uchyteliv ukrainskoi movy i literatury (v umovakh pedahohichnoho universytetu)* [The system of professional training of future teachers of Ukrainian language and literature (in pedagogical university)] (PhD Thesis). Kyiv : The Institute of Pedagogy and Psychology of Professional Education of the Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine.